

Γ. Πώς η σύνταξη των νόμων υποχρεώνεται να εκφράζει το κοινό συμφέρον

Όπως ήδη είπαμε, για να είναι μια πολιτεία δίκαιη και ορθή, είναι απαραίτητο το κάθε ένα από τα συστατικά στοιχεία της να αποβλέπει στην εκδήλωση του κοινού συμφέροντος. Σε αυτό το μέρος του παρόντος έργου, θα ασχοληθούμε με το πρώτο από αυτά τα στοιχεία, εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίοι Αθηναίοι φρόντισαν η σύνταξη των νόμων τους να γίνεται με απόλυτο γνώμονα το κοινό συμφέρον.

α) Ο νόμος εργαλείο για την πραγμάτωση του κοινού συμφέροντος

Το κοινό συμφέρον, όπως είδαμε, είναι σύμφωνα με τον στοχασμό του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ο απόλυτος στόχος της πολιτικής. Ειδικά στην Αθήνα, κυρίως από τον 8ο αιώνα π.Χ. κι έπειτα, το κοινό συμφέρον γίνεται σταδιακά η κεντρική έννοια γύρω από την οποία οργανώνεται η πολιτεία και στην οποία αποσκοπεί η λειτουργία της. Όμως, ως έννοια, ανήκει αρχικά στην σφαίρα του ιδεατού. Ως τέτοιο παραμένει αόριστο και ασαφές. Η έννοια του κοινού συμφέροντος σε μια κοινωνία δεν είναι ευθύς εξ αρχής προκαθορισμένη από κάποια προϋπάρχουσα ή έξω-κοινωνική δύναμη, αλλά οφείλει να καθοριστεί από την ίδια την κοινωνία μέσα από την διατύπωση ορισμένων κανόνων. Οι κανόνες αυτοί εκφράζουν την αντίληψη περί του κοινού συμφέροντος που έχει μία κοινωνία σε μία δεδομένη στιγμή. Κι επειδή το κοινό συμφέρον ταυτίζεται όπως είπαμε με το δίκαιο, οι κανόνες του κοινού συμφέροντος είναι και οι κανόνες δικαίου μιας κοινωνίας. Συνεπώς, οι κανόνες δικαίου με την μορφή των νόμων, αποτελούν την επίσημη έκφραση του κοινού συμφέροντος σε μια πολιτεία, όπως αυτή το κατανοεί την στιγμή που τους θεσπίζει.

Ωστόσο, έτοιμοι κανόνες και νόμοι οι οποίοι να είναι εκ των προτέρων γνωστό ότι αποτυπώνουν ιδανικά το κοινό συμφέρον, δεν υπάρχουν. Η ανακάλυψή τους, έρχεται σταδιακά

μέσα από μια εξελικτική διαδικασία που απαιτεί διαρκή αγώνα και προσπάθεια εκ μέρους των μελών μιας πολιτικής κοινότητας. Ελλείψει κάποιας δοκιμασμένης συνταγής επιτυχίας, οι πολίτες είναι υποχρεωμένοι να δοκιμάζουν συνεχώς τους νόμους τους μέχρι να ανακαλύψουν εκείνους που είναι πιο αποτελεσματικοί στην διασφάλιση του κοινού συμφέροντος και άρα συμφέρουν καλύτερα το σύνολο της κοινότητας. Καθώς όμως η κοινότητα εξελίσσεται μέσα από αυτούς τους αγώνες και τις δοκιμασίες, συλλαμβάνει ολοένα και βαθύτερα την έννοια του κοινού συμφέροντος και κατανοεί συνεχώς περισσότερες πτυχές του, με αποτέλεσμα να μετουσιώνει σε συνεχώς μεγαλύτερο βαθμό το κοινό συμφέρον σε κανόνες δικαίου οι οποίοι διέπουν την ζωή στην πολιτεία. Υπό αυτήν την οπτική, κανένα σύνολο κανόνων δικαίου μιας πολιτικής κοινωνίας δεν μπορεί να είναι απόλυτο και σταθερό όσο υπάρχουν νέα επίπεδα του κοινού συμφέροντος που περιμένουν να πραγματοποιηθούν.

Η ανάγκη να εκφραστεί με καλύτερο τρόπο και σε βαθύτερο επίπεδο το κοινό συμφέρον, όπως το αντιλαμβάνεται το σύνολο της κοινωνίας, είναι η πρώτη αιτία αλλαγής των νόμων. Η δεύτερη αιτία για την οποία πρέπει να αλλάζουν οι νόμοι είναι η εξέλιξη της κοινωνίας. Καθώς η κοινωνία εξελίσσεται, αποκτά νέες ανάγκες και νέες δυνατότητες οι οποίες επηρεάζουν το κοινό συμφέρον και το περιεχόμενο που του δίνει πλέον η κοινωνία. Όταν όμως το κοινό συμφέρον αλλάζει, πρέπει αντίστοιχα να αλλάζει και η νομοθεσία προκειμένου να το εκφράσει σύμφωνα με την νέα του εκδοχή.

Συνεπώς, το περιεχόμενο των νόμων δεν μπορεί να παραμένει σταθερό κι αναλλοίωτο για πάντα. Η νομοθεσία, ως ανθρώπινο δημιούργημα, απαιτεί συνεχή αμφισβήτηση και βελτιστοποίηση ώστε η πολιτεία να εκφράζει μέσα από τους νόμους της όσο το δυνατόν πιστότερα την τρέχουσα αντίληψη περί του κοινού συμφέροντος¹.

¹ Ας αναλογιστούμε τι είδους αντίληψη περί του κοινού συμφέροντος πιστώνεται το πολιτικό μας σύστημα και θα καταλάβουμε γιατί η κοινωνία μας βιώνει τις συμφορές που την πλήττουν.

Ωστόσο, για να εξασφαλιστεί ότι αυτή η συνεχής ανανέωση των νόμων βρίσκεται κάθε στιγμή σε συμφωνία με την ισχύουσα αντίληψη της κοινωνίας περί του κοινού συμφέροντος, είναι απολύτως απαραίτητο να τεθούν ορισμένοι κανόνες ως προς την θέσπισή τους. Προτού όμως εξετάσουμε τις απόπειρες των αρχαίων Ελλήνων και κυρίως των αρχαίων Αθηναίων να τιθασεύσουν την νομοθετική λειτουργία ώστε να βρίσκεται συνεχώς σε συνάφεια με το κοινό συμφέρον, θα δούμε εν συντομία ποια ήταν η θέση του νόμου στον φιλοσοφικό και πολιτικό στοχασμό των προγόνων μας.

β) Η έννοια και η σημασία του νόμου για τους αρχαίους Έλληνες

Η σημασία του νόμου είναι θεμελιώδης για την αρχαιοελληνική πολιτειακή θέσμιση. Χωρίς την ύπαρξη νόμων, η ζωή των ανθρώπων σε τίποτα δεν διαφέρει από αυτή των άγριων θηρίων και για αυτό ο πολιτισμένος βίος απαιτεί ο άνθρωπος να θεσπίζει νόμους και να ζει σύμφωνα με αυτούς: «νόμους ανθρώποις ἀναγκαῖον τίθεσθαι καὶ ζῆν κατὰ νόμους ἢ μηδὲν διαφέρειν τῶν πάντη ἀγριωτάτων θηρίων»². Η καταλυτική σημασία του νόμου για την οικοδόμηση πολιτισμένου βίου φαίνεται κι από το γεγονός ότι όταν καταργούνται οι νόμοι και δίνεται η δύναμη στον καθένα να κάνει ό,τι θέλει, καταστρέφεται η πολιτική οργάνωση κι ο άνθρωπος επιστρέφει στην άγρια κατάσταση: «λυθέντων γε τούτων [των νόμων], καὶ ἐκάστῳ δοθείσης ἐξουσίας ὅ τι βούλεται ποιεῖν, οὐ μόνον ἡ πολιτεία οἴχεται, ἀλλ' οὐδ' ὁ βίος ἡμῶν τοῦ τῶν θηρίων οὐδὲν ἄν διενέγκαι»³.

Δικαίως λοιπόν οι νόμοι θεωρούνται ότι είναι η σημαντικότερη αιτία των αγαθών που απολαμβάνει μια πόλη, συμπεριλαμβανομένης της δημοκρατίας και της ελευθερίας: «Τῶν γὰρ ὄντων ἀγαθῶν τῇ πόλει καὶ τοῦ δημοκρατουμένην καὶ ἐλευθέραν εἶναι ὡς ἄλλο τι τῶν νόμων αἰτιώτερόν ἐστιν»⁴. Για

² Πλάτων, Νόμοι Θ 874e – 875a

³ Δημοσθένης, κατά Αριστογείτονος Α 20

⁴ Δημοσθένης, κατά Τιμοκράτους 5

αυτό εξάλλου βασική προϋπόθεση για την σωτηρία της δημοκρατίας είναι η διατήρηση των νόμων· «ὅταν διατηρηθῶσιν οἱ νόμοι τῇ πόλει, σφύζεται καὶ ἡ δημοκρατία»⁵. Εκεί μάλιστα όπου δεν ἄρχουν οἱ νόμοι δεν υφίσταται καν πολιτεία· «ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία»⁶. Αυτό όμως δεν σημαίνει οὔτε ὅτι μπορούμε να ονομάζουμε κάθε ἀπόφαση «νόμο» οὔτε ὅτι δεν υπάρχουν κριτήρια για την θέσπισή τους.

Ο προορισμός του νόμου, ἄλλωστε, είναι να βελτιώσει δια της λογικῆς τον ἀνθρώπινο βίον, ἐξ ου κι ο ὀρισμός του Πλάτωνα: «τὴν τοῦ νοῦ διανομὴν ἐπονομάζοντας νόμον»⁷. Για να διανείμει ὁμως ο νόμος, νου και λογική στους ἀνθρώπους, πρέπει ο ἴδιος να εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε πάθος· «ἄνευ ὀρέξεως νοῦς ὁ νόμος ἐστίν»⁸. Τότε μόνον οἱ νόμοι ἔχουν την δύναμη να ἀναβαθμίζουν την ἀνθρώπινη συμβίωση, ὅταν διανείμουν σε ὅλους τους πολίτες τα ἀγαθὰ τους χωρὶς μίση, πάθη και διακρίσεις. Ὅταν αὐτὸ συμβαίνει, οἱ νόμοι μπορούν πρᾶγματι να ἀποβλέπουν στο καλὸ, τὸ δίκαιο και τὸ συμφέρον της πολιτείας, τὸ ὁποῖο ἐπιζητοῦν σύμφωνα με τον Δημοσθένη: «οἱ δὲ νόμοι τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον βούλονται, καὶ τοῦτο ζητοῦσιν»⁹, ἐνῶ κι ο Αἰσχίνης στο ἴδιο ἀκριβῶς μήκος κύματος τονίζει ὅτι «ὅτι τοὺς μὲν νόμους τίθεσθε ἐπὶ πᾶσι δικαίοις, οὔτε κέρδους ἔνεκ' ἀδίκου, οὔτε χάριτος οὔτ' ἔχθρας, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ μόνον τὸ δίκαιον καὶ τὸ συμφέρον ἀποβλέποντες»¹⁰.

Ὅταν ἓνας λογισμὸς πληροῖ τα παραπάνω κριτήρια κι ἐπιπλέον γίνεται ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸ σύνολο της πόλης και τίθεται ἰσότιμα πρὸς ὅλους τους πολίτες, αὐτὸς λέγεται νόμος σύμφωνα με τον Δημοσθένη: «κοινὸν τοῦτο πρόσταγμα' ἀπεδείχθη, πᾶσιν ἴσον καὶ ὅμοιον, καὶ τοῦτ' ἔστι νόμος»¹¹. Κατὰ τον ὀρισμὸ του

⁵ Αἰσχίνης, κατὰ Κτησιφώντος 6-8

⁶ Αριστοτέλης, Πολιτικά Δ 1292a 30

⁷ Πλάτων, Νόμοι Δ 714a

⁸ Αριστοτέλης, Πολιτικά Γ 1287a 30-35

⁹ Δημοσθένης, κατὰ Αριστογείτονος Α 16

¹⁰ Αἰσχίνης, κατὰ Τιμάρχου 178

¹¹ Δημοσθένης, κατὰ Αριστογείτονος 16

Πλάτωνα δε, ο λογισμός που γίνεται κοινή γνώμη της πόλεως ονομάζεται νόμος· «ὄς γενόμενος δόγμα πόλεως κοινὸν νόμος ἐπώνομασται»¹². Το κριτήριο της κοινής αποδοχής ενός νόμου από το σύνολο της πολιτικής κοινότητας είναι, όπως φαίνεται, εξίσου σημαντικό με το κριτήριο του δικαίου και του κοινού συμφέροντος. Αυτό υποστηρίζει και σε ένα άλλο σημείο ο Πλάτωνας όπου διατείνεται ότι για να είναι ορθοί οι νόμοι πρέπει να τίθενται από το σύνολο της πόλης χάριν του κοινού συμφέροντος· «οὔτ' εἶναι πολιτείας, οὔτ' ὀρθοὺς νόμους ὅσοι μὴ συμπάσης τῆς πόλεως ἔνεκα τοῦ κοινοῦ ἐτέθησαν: οἱ δ' ἔνεκά τινων, στασιώτας ἀλλ' οὐ πολίτας τούτους φαμέν»¹³.

Για το αρχαιοελληνικό πνεύμα, δεν υπάρχει χώρος ούτε για αυταρχικότητα ούτε για αυθαιρεσία κατά την θέσπιση των νόμων. Ακόμα κι αν ένας λογισμός ξεκινάει από έναν και μόνο πολίτη, κι ας είναι αυτός ο πλέον ενάρετος κι αγαθός όλων, δεν θα θεσπιστεί αν δεν συμφωνήσουν από κοινού τα μέλη της κοινότητας ότι τους συμφέρει να τον αποδεχτούν. Υπό αυτήν την έννοια λοιπόν, ο νόμος είναι συμφωνία και συνθήκη των πολιτών, αφού η θέσπιση του γίνεται από «συμπάσης τῆς πόλεως», δηλαδή από το σύνολο, την ίδια την πολιτική κοινωνία, κι όχι από έναν, λίγους ή μια μερίδα πολιτών. Εξ ου κι ο Δημοσθένης ορίζει τον νόμο ως την αμοιβαία συμφωνία μεταξύ των μελών της πόλης για το πώς πρέπει να ζει κανείς σε αυτήν· «ὅτι πᾶς ἐστὶ νόμος εὔρημα μὲν καὶ δῶρον θεῶν, δόγμα δ' ἀνθρώπων φρονίμων, ἐπανάρθωμα δὲ τῶν ἐκουσίων καὶ ἀκουσίων ἀμαρτημάτων, **πόλεως δὲ συνθήκη κοινή**, καθ' ἣν πᾶσι προσήκει ζῆν τοῖς ἐν τῇ πόλει»¹⁴. Ο Αριστοτέλης συμφωνεῖ με τον ορισμό του νόμου ως αμοιβαία συμφωνία μεταξύ των πολιτών, ενώ ο σοφιστής Λυκόφρων θεωρεῖ ότι αυτές οι αμοιβαίες συμφωνίες για το πώς πρέπει να ζουν οι πολίτες αποτελοῦν εγγύηση για τα συμφέροντά τους· «καὶ ὁ νόμος συνθήκη καί, καθάπερ ἔφη Λυκόφρων ὁ σοφιστής, ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων»¹⁵.

¹² Πλάτων, Νόμοι Α 644d

¹³ Πλάτων, Νόμοι Δ

¹⁴ Δημοσθένης, κατά Αριστογείτονος Α 16

¹⁵ Αριστοτέλης, Πολιτικά Γ 1280b 10

Η κατανόησή μας όμως όσον αφορά τους νόμους, τον σκοπό για τον οποίο πρέπει να θεσπίζονται και τα κριτήρια που πρέπει να πληρούν, δεν θα ήταν ολοκληρωμένη χωρίς την συμβολή του Αρχύτα του Ταραντίνου, ο οποίος μας έδωσε τον ορισμό του τέλειου νόμου: για να είναι ένας νόμος τέλειος πρέπει να είναι σύμφωνος με τους φυσικούς νόμους, να είναι δυνατή η εφαρμογή του και να είναι συμφέρον για την πολιτική κοινωνία· «Δεῖ δὲ τὸν νόμον ἀκόλουθον ἤμεν τῇ φύσει, δυνατὸν τοῖς πράγμασι, συμφέροντα τῷ πολιτικῷ κοινωνία»¹⁶.

Όταν λοιπόν τηρούνται αυτά τα κριτήρια πρέπει να θεωρούμε ότι τότε οι νόμοι έχουν τεθεί σωστά και σύμφωνα με τον Ευριπίδη τίποτε δεν υπάρχει καλύτερο για μια πόλη από τους καλώς θεσπισμένους νόμους· «Οὐκ ἔστιν οὐδέν κρείσσον ἢ νόμοι πόλει καλῶς τεθέντες»¹⁷. Τέτοιους νόμους, ο λαός πρέπει να τους υπερασπίζεται όπως τα τείχη της πόλης του, όπως μας συμβουλεύει ο Ηράκλειτος· «μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὄκωσπερ τείχεος»¹⁸. Αν πάλι οι νόμοι δεν είναι καλοί, τότε ο δήμος πρέπει να τους αλλάζει προς το καλύτερο, διαφορετικά οφείλει να πειθαρχήσει σε αυτούς· «Τῶν δε κειμένων νόμων ἔάν τις δοκῆ μὴ καλῶς κείσθαι, "μετατιθέμεν ἐπὶ τό βέλτιον· μενοντων δε, πάντας πειθαρχεῖν»¹⁹. Ως γενικός κανόνας πάντως, οι νόμοι πρέπει να αλλάζουν με σύνεση κι ύστερα από μεγάλη περίσκεψη, διότι η εύκολη και συχνή μεταβολή τους, εξασθενεί την δύναμή τους με κίνδυνο να κάνουν την εμφάνιση τους κρούσματα απειθαρχίας απέναντί τους· «τὸ ῥαδίως μεταβάλλειν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων νόμων εἰς ἑτέρους νόμους καινοὺς ἀσθενῆ ποιεῖν ἔστι τὴν τοῦ νόμου δύναμιν»²⁰. Όπως παρατηρεῖ κι ο πιο σύγχρονός μας Ζερβός-Ιακωβάτος «οι στέρεοι και αμετάβλητοι νόμοι, δια του χρόνου και της πιστῆς εφαρμογῆς αὐτῶν, ενσαρκώνουν εἰς τους πολίτας το πνεῦμα των και μορφώνουν τα

¹⁶ Στοβαίος, Ι. Ανθολόγιον IV, 1, 136, Αρχύτα πυθαγορείου εκ του Περί Νόμου και Δικαιοσύνης.

¹⁷ Στοβαίος, Ι. Ανθολόγιον, Περί Νόμων και Εθῶν, Ευριπίδου.

¹⁸ Ηράκλειτος, Περί φύσεως, Απόσπασμα 44 Diels-Kranz

¹⁹ Στοβαίος, Ι. Ανθολόγιον, Περί Νόμων και Εθῶν, Ζάλευκου.

²⁰ Αριστοτέλης, Πολιτικά Β 1269a 20-25

δημόσια και ιδιωτικά ήθη εκ των οποίων κυρίως εξαρτάται η διατήρησις και ευδαιμονία των πολιτειών»²¹.

Οι νόμοι λοιπόν, αποτελούν το θεμελιώδες εργαλείο για την πραγμάτωση του κοινού συμφέροντος σε μια πολιτεία. Ακριβώς λόγω της σημασίας τους, δεν ήταν δυνατόν η σύνταξή τους να αφηθεί από τους αρχαίους Έλληνες ούτε στην τύχη, ούτε και στις ορέξεις των εκάστοτε φορέων της νομοθετικής λειτουργίας. Η σύνταξη των νόμων πρέπει να αποβλέπει στο κοινό συμφέρον κι ως εκ τούτου είναι απολύτως απαραίτητο να διέπεται από ορισμένους κανόνες που έχουν στόχο να το εξασφαλίσουν. Ας δούμε τώρα πώς ο νομικός πολιτισμός των αρχαίων Αθηναίων κωδικοποιεί στην νομοθεσία της πόλεως τον στοχασμό των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων σχετικά με τον ορθό τρόπο θέσπισής τους.

γ) Οι νόμοι των νόμων· τα νομοθετικά μέτρα που εξασφαλίζουν ότι η νομοθεσία εκφράζει το κοινό συμφέρον

1. Οι νόμοι να είναι γραπτοί

Οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν πολύ καλά τον καθοριστικό ρόλο των νόμων στην έκφραση του κοινού συμφέροντος και για τον λόγο αυτόν έθεσαν ορισμένα κριτήρια ώστε να αποτρέψουν την διάπραξη αυθαιρεσιών και αδικιών κατά την θέσπιση και την μεταβολή τους. Ο ελληνικός κόσμος, αφού κατήργησε την μοναρχία και την απόλυτη εξουσία των βασιλικών γενών, κάνει γύρω στον 8ο αιώνα π.Χ. την μετάβαση στην αριστοκρατία. Η πολιτική οργάνωση των αρχαιοτάτων αυτών χρόνων απαρτίζεται από τρία συνθετικά στοιχεία· α) οι «θέμιστες», τα «δίκαια» και τα «νόμιμα» είναι οι πολιτικοί κανόνες που ρυθμίζουν τον δημόσιο βίο, β) οι «ίστορες» και οι «θεμιστοπόλοι» απονέμουν την δικαιοσύνη κι επιλύουν τις διαφορές, ενώ τέλος γ) οι «βουλευφόρες αγορές» συνέρχονται για να συναποφασίσουν μαζί

²¹ Ζερβός-Ιακωβάτος, Η. (1861). Νήσος Κρήτη και οι Νόμοι του Μίνωος μετά της Σπαρτιατικής πολιτείας. Κεφαλλονία: εκ του τυπογραφείου «Η Κεφαλληνία», σελ. 48.

με τους άρχοντες τους για σημαντικά ζητήματα που αφορούν την πόλη²².

Ωστόσο, τότε ακόμα, οι κανόνες δικαίου είναι άγραφοι, δεν υπάρχει γραπτό δίκαιο, με συνέπεια οι «ίστορες» και όσοι έχουν την δικαιοδοσία να το ερμηνεύουν και να το απονέμουν, να ασκούν την εξουσία αυτή προς όφελος της αριστοκρατίας αδικώντας τον λαό ο οποίος ελλείψει γραπτών κι άρα γνωστών κανόνων αδυνατεί να αντισταθεί στις αδικίες που διαπράττονται εναντίον του. Όπως επισημαίνει ο Κυριακόπουλος «οι αριστοκρατικοί θεσμοί, ως άγραφο δίκαιο, συνεπώς και «άγνωστο» και κατά συνέπεια ευκόλως παρερμηνεύόμενο ή ερμηνεύόμενο κατ' αυθαίρετη κι ανεξέλεγκτη κρίση των εμπειστευμένων με την φύλαξη και την ερμηνεία του ευπατριδών, συντηρούσαν την κυριαρχία της αριστοκρατίας»²³.

Κατά την διάρκεια του 8ου-6ου αιώνα π.Χ. αρχίζουν να σημειώνονται κοσμοϊστορικές πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές στον ελληνικό κόσμο. Κεντρικός άξονας αυτών των μεταβολών είναι η ανάδυση του δήμου στο προσκήνιο της ιστορίας, ο οποίος καθώς ωριμάζει και συνειδητοποιεί τις δυνατότητές του αρχίζει να προβάλλει σταδιακά αξιώσεις, να αγωνίζεται ενάντια στην καταπίεση και την εκμετάλλευση και να διεκδικεί ισότητα, ισονομία, ελευθερία και δικαιοσύνη. Είναι η εποχή της μεγάλης χειραφέτησης του ανθρώπινου πνεύματος από τις θεοκρατικές αντιλήψεις και την κηδεμονία των βασιλικών και αριστοκρατικών γενών. Μέχρι τότε «εὐπατρίδαι δὲ γινώσκουσιν τὰ θεῖα καὶ παρέχουσιν ἄρχοντας ἀποδοῦς καὶ νόμων διδασκάλους εἶναι καὶ ὀσίων καὶ ἱερῶν ἐξηγητάς»²⁴. Έτσι το άγραφο δίκαιο είναι το πρώτο εμπόδιο στην προσπάθεια να εκφραστεί το κοινό συμφέρον και για τον λόγο αυτόν «πάγιο αρχικῶς αίτημα του δήμου ήταν η καταγραφή των άγραφων νόμων και του εθμικού δικαίου ώστε να αποφεύγεται η αυθαιρεσία των ευγενών που μόνοι αυτοί είχαν το προνόμιο του δικάζειν κατά την απονομή

²² Κυριακόπουλος (2002), σελ. 63

²³ Όπ. π. σελ. 185

²⁴ Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι Θησεύς 25.2

του δικαίου»²⁵. Ο δήμος θα ξεπεράσει το εμπόδιο αυτό εξαναγκάζοντας τους ευγενείς «να αποδεχτούν την ανάδειξη ενός προσώπου καθολικού κύρους και εγνωσμένου αξίας και αρετής, με την οποία τον περιέβαλε η καθολική ψηφοφορία, «εφ' ω τε συγγράψαι νόμους», με την εντολή να καταγράψει το άγραφο δίκαιο, αλλά και να θέσει και νέους νόμους»²⁶. Ο πρώτος, μάλιστα, νομοθέτης που θέσπισε γραπτή νομοθεσία, όχι μόνο στον ελληνικό χώρο αλλά στην Ευρώπη γενικότερα, θεωρείται από τους αρχαίους συγγραφείς ότι ήταν ο Ζάλευκος²⁷ από τους Επιζεφύριους Λοκρούς της Μεγάλης Ελλάδας γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.²⁸. Λίγο αργότερα, γύρω στο 624 π.Χ., γραπτό δίκαιο θα αποκτήσει για πρώτη φορά και η πόλις των Αθηναίων με τους νόμους του Δράκοντα.

Η πρώτη λοιπόν σπουδαία κατάκτηση του δήμου είναι ότι κατάφερε να απαγορεύσει την χρήση των άγραφων νόμων και να επιβάλλει για πρώτη φορά την υποχρεωτική χρήση του γραπτού δικαίου. Η γραπτή νομοθεσία θα αποτελέσει στην πορεία των εξελίξεων θεμέλιο της δημοκρατίας κι απαραίτητη προϋπόθεση για την διοίκηση των δημοκρατικών πόλεων· «αἱ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις διοικοῦνται»²⁹. Η κατάκτηση αυτή, είναι τόσο θεμελιώδης για την δημοκρατία που δικαίως θεωρείται εφάμιλλη με την θέσπιση Συντάγματος στην σύγχρονη εποχή³⁰. Στον νομικό πολιτισμό των αρχαίων Ελλήνων η κατάκτηση αυτή αποτυπώνεται σε έναν νόμο που αναφέρει ο Ανδοκίδης με τον οποίο απαγορεύεται στους άρχοντες να χρησιμοποιούν άγραφους νόμους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους· «Νόμος άγράφω δέ νόμω τὰς ἀρχὰς μὴ

²⁵ Κυριακόπουλος (2002), σελ. 181

²⁶ Όπ. π. σελ. 181

²⁷ Στράβων, Γεωγραφικά ΣΤ 1.8: «τῆς δὲ τῶν Λοκρῶν νομογραφίας μνησθεῖς Ἔφορος, ἦν Ζάλευκος συνέταξεν ἕκ τε τῶν Κρητικῶν νομίμων καὶ Λακωνικῶν καὶ ἕκ τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν».

²⁸ Ἔτσι οἱ Επιζεφύριοι Λοκροὶ ἔγιναν οἱ πρώτοι μεταξύ τῶν Ελλήνων που απέκτησαν γραπτό δίκαιο. Ὅπως γράφει ο Στράβων, Γεωγραφικά ΣΤ 1.8: «Πρῶτοι δὲ νόμοις ἐγγράπτοις χρήσασθαι πεπιστευμένοι εἰσίν».

²⁹ Αισχίνης, κατὰ Τιμάρχου 4

³⁰ Κυριακόπουλος (2002), σελ. 185

χρησθαι μηδὲ περὶ ἐνός»³¹. Με την γραπτή νομοθεσία, η πολιτική κοινότητα θα προστατευτεί από την μέχρι πρότινος αυθαίρετη ερμηνεία του νόμου από τους άρχοντες και θα δώσει την δυνατότητα σε όλους τους πολίτες να έχουν ίση μεταχείριση ενώπιον της δικαιοσύνης· «γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσῃν ἔχει»³².

Οι Έλληνες λοιπόν, αναγνωρίζοντας ότι το κοινό συμφέρον δεν μπορεί να εξασφαλιστεί όσο οι ευγενείς έχουν την δυνατότητα να αυθαιρετούν ερμηνεύοντας το δίκαιο κατά το δοκούν, προβαίνουν σε μια μεταρρύθμιση που θα αλλάξει τον ρου της ιστορίας. Εφόσον η αυθαίρετη ερμηνεία κι εφαρμογή του νόμου πηγάζει από την έλλειψη γραπτής νομοθεσίας, η καταγραφή του εθιμικού δικαίου είναι το αντίδοτο έναντι της αυθαιρεσίας των ευγενών και της καταπάτησης των δικαιών των πολιτών. Δίκαια λοιπόν μπορούμε να θεωρήσουμε την γραπτή νομοθεσία ως το πρώτο μέτρο που θέτει τα θεμέλια για την εκδήλωση της αρχής του κοινού συμφέροντος στο δίκαιο των ελληνικών πόλεων.

2. Οι νόμοι να προτείνονται από όποιον πολίτη το επιθυμεί

Όπως γνωρίζουμε στην Αθήνα από τον 6ο αιώνα π.Χ. ο κάθε πολίτης που δεν είχε στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα, είχε την πολιτική δύναμη να προτείνει στην εκκλησία του δήμου την θέσπιση ενός νέου νόμου ή ψηφίσματος. Αν μάλιστα αυτός θεσπιζόταν έπαιρνε το όνομα εκείνου που τον είχε αρχικά προτείνει. Το στοιχείο αυτό της αθηναϊκής πολιτείας φανερώνει ασφαλώς τον υψηλότατο βαθμό εκδημοκρατισμού τον οποίο είχε επιτύχει ο δήμος κατά τα χρόνια εκείνα. Ωστόσο, κατά δεύτερο λόγο, το δημοκρατικό αυτό μέτρο εξασφάλιζε ότι η έκφραση του κοινού συμφέροντος θα παρέμενε στην δικαιοδοσία της κοινότητας των πολιτών οι οποίοι αναγνωρίζονται έτσι ως οι μόνοι αρμόδιοι να το προσδιορίσουν και να το θεσπίσουν. Ακριβώς λόγω της θεμελιώδους σημασίας του για την ζωή της

³¹ Ανδοκίδης, περί των Μυστηρίων 4

³² Ευριπίδης, Ικέτιδες στ. 433

πόλεως, το κοινό συμφέρον δεν είναι δυνατόν να αποτελεί κτήμα κανενός ιδιώτη, κανενός άρχοντα και καμμίας κοινωνικής ομάδας. Δεν νοείται η ιδιοποίησή του από κανέναν. Στην Αθηναϊκή δημοκρατία, το κοινό συμφέρον ανήκει στον φυσικό του ιδιοκτήτη κι εκφράζεται θεσμικά μόνο από αυτόν· το σύνολο της κοινότητας των πολιτών.

Αυτό παρέχει στην πολιτεία και στους πολίτες ορισμένες διασφαλίσεις όσον αφορά την έκφραση του κοινού συμφέροντος. Εφόσον οι νόμοι καθορίζουν την ζωή της πολιτείας και των πολιτών, οι πολίτες πρέπει να είναι πάντοτε σε ετοιμότητα, ικανοί να διακρίνουν ανά πάσα στιγμή αν οι ισχύοντες νόμοι καλύπτουν τα συμφέροντα της κοινότητας, αν χρειάζεται τροποποίησή τους ή αν ακόμα είναι απαραίτητη η θέσπιση νέων. Επομένως, επειδή οι πολίτες έχουν όλοι από κοινού άμεση ωφέλεια και βλάβη από τους νόμους της πόλης τους, πρέπει να τους διαμορφώνουν συνεχώς ώστε να απορρέουν από αυτούς τα ωφελιμότερα αγαθά. Συνεπώς, η δυνατότητα του κάθε πολίτη να είναι ταυτόχρονα και νομοθέτης, αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική για την πολιτεία διασφάλιση ότι οι νόμοι θα εκφράζουν κάθε στιγμή με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το κοινό συμφέρον.

Αυτό σημαίνει ότι ο πολίτης δεν χρειάζεται να φωνάζει, να διαμαρτύρεται και να κάνει πορείες για να ικανοποιηθεί κάποιο αίτημά του ή για να διορθωθεί μια αδικία εις βάρος του, ούτε έχει βεβαίως την ανάγκη να ανήκει σε κάποιο κόμμα, να είναι συγγενής ή φίλος κάποιου βουλευτή ή να είναι οικονομικά πανίσχυρος για να χρηματοδοτεί και να ελέγχει αυτούς που νομοθετούν. Ο πολίτης, ας μου επιτραπεί η έκφραση, ανήκει στο "κόμμα" της πολιτείας του και εξ αιτίας της είναι ούτως ή άλλως πανίσχυρος, διότι νομοθετεί ο ίδιος αυτά που θεωρεί καλά και συμφέροντα για την πόλη του· «Άνηρ γάρ ιδιώτης έν πόλει δημοκρατουμένη νόμω και ψήφω βασιλεύει: όταν δ' έτέρω ταύτα παραδῶ καταλέλυκε τήν αύτὸς αύτοῦ δυναστεϊάν»³³.

Έτσι οι πολίτες τείνουν να στρέφονται δημιουργικά στο νομοθετικό τους έργο αντί να αναλώνονται σε ανώφελες

³³ Αισχίνης, κατά Κτησιφώντος 233

συγκρούσεις με την κυρίαρχο εξουσία, όπως συμβαίνει κατά κόρον σήμερα. Διότι όταν οι πολίτες είναι νομοθέτες και κυβερνήτες, οι πολιτικοί αγώνες διεξάγονται σε θεσμικό επίπεδο με τον λόγο και την πειθώ κι όχι με σημαϊάκια και συνθήματα, ούτε και με μολότοφ, καπνογόνα και ξυλοδαρμούς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποφεύγονται ως επί το πλείστον οι έριδες, οι εντάσεις και οι συγκρούσεις που αναπόφευκτα προκαλούν οι βαρύτερες αδικίες εις βάρος των πολιτών και η αφαίρεση της πολιτικής ισχύος τους. Η έλλειψη ή σπάνια εμφάνιση αυτών των συγκρούσεων δίνει στην κοινωνία την δυνατότητα να καλλιεργήσει την ομόνοια και την ενότητα μεταξύ των πολιτών και να περιορίσει τις έριδες και τις εντάσεις στα θεσμικά συγκρουσιακά πλαίσια.

Η "βασιλική" αυτή εξουσία που έχει ο κάθε πολίτης στην αθηναϊκή δημοκρατία, δεν έχει φυσικά καμμία απολύτως σχέση με τον πολύ-διαφημισμένο θεσμό των δημοψηφισμάτων της σύγχρονης εποχής ο οποίος τελευταία έχει γίνει της μόδας και στην χώρα μας. Ο αρχαίος Αθηναίος δεν έτρεχε με τον πάπυρο στον χέρι να μαζεύει υπογραφές για να καταφέρει να θέσει την πρόταση σε συζήτηση στην εκκλησία του δήμου. Το γεγονός ότι ήταν πολίτης δημοκρατικής πόλης αρκούσε, διότι ως τέτοιος απολάμβανε και τα δυο βασικότερα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας: την ελευθερία και την ισότητα. Την ελευθερία να προτείνει και να θέσει απευθείας ο ίδιος στην κρίση των συμπολιτών του αυτό που θεωρούσε ωφέλιμο για την πόλη και την ισότητα να αρκεί ο ίδιος από μόνος του για να το κάνει σαν να ήταν ο ίδιος νομοθέτης. Αντίθετα το δημοψήφισμα, ενώ εμπεριέχει τον όρο της ελευθερίας (αν και όχι πάντα) δεν ενσωματώνει τον όρο της ισότητας. Ισότητα μεταξύ των πολιτών σημαίνει να απολαμβάνουν όλοι τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις σε αναλογία 1:1. Ο σύγχρονος πολίτης των κρατών που χρησιμοποιούν το θεσμό αυτόν, πρέπει προκειμένου να δει την πρότασή του να τίθεται σε δημοψήφισμα να συγκεντρώσει είτε ένα συγκεκριμένο αριθμό υπογραφών (π.χ. 100.000) είτε έναν αριθμό που αντιστοιχεί σε ορισμένο ποσοστό επί του ενηλίκου πληθυσμού των πολιτών της χώρας (π.χ. 10%). Στην

περίπτωση της Ελβετίας, όπου ο αριθμός των υπογραφών που απαιτείται είναι 100.000, αυτό σημαίνει ότι για να έχει ένας απλός Ελβετός πολίτης ίση δύναμη με έναν άλλον Ελβετό πολίτη που όμως έχει και την νομοθετική αρμοδιότητα, είναι δηλαδή ταυτόχρονα και βουλευτής, πρέπει να συγκεντρώσει την δύναμη εκατό χιλιάδων πολιτών. Αυτό συνιστά εξοφθαλμη παραβίαση της αρχής της ισότητας, διότι τι είδους ισότητα είναι αυτή η οποία, όσον αφορά την θέσπιση των νόμων, επιβάλλει στους απλούς πολίτες αναλογία 1:100.000 σε σχέση με τους πολίτες-μέλη του κοινοβουλίου; Εξ άλλου, εδώ είναι τέτοια η παραποίηση και παρανόηση του τι εστί δημοκρατία ώστε να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι στο πολίτευμα αυτό ο βουλευτής ούτε προτείνει ούτε ψηφίζει τους νόμους, αλλά εξετάζει την νομιμότητά τους και γνωμοδοτεί με προβουλεύματα προς το σώμα των πολιτών. Βέβαια, ακόμα κι αν ο βουλευτής είχε ενεργό νομοθετική εξουσία στην δημοκρατία αυτό σε καμμία περίπτωση δεν θα επέτρεπε αυτή να αφαιρεθεί από τους πολίτες για να την απολαμβάνει αυτός, αλλά θα έπρεπε να μοιράζεται εξ ίσου.

Υπό αυτήν την έννοια, ο θεσμός του δημοψηφίσματος στην μεν δημοκρατία στρέφεται κατά της ισότητας των πολιτών, ενώ στην δε ολιγαρχία στρέφεται υπέρ της ελευθερίας των πολιτών. Για αυτό αν είσαι πολίτης μιας δημοκρατικής πολιτείας, το δημοψήφισμα είναι κακό αφού σου στερεί την ισότητα που είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της, ενώ αν είσαι πολίτης μιας ολιγαρχικής πολιτείας είναι καλό αφού σου προσφέρει ελευθερία που είναι αντίθετη προς την ολιγαρχία. Σε κάθε περίπτωση όμως για την πολιτεία, είτε αυτή είναι δημοκρατική είτε είναι ολιγαρχική, το δημοψήφισμα είναι ακατάλληλος θεσμός και θα λέγαμε ότι αντιστοιχεί σε ένα πολίτευμα που δεν είναι ούτε δημοκρατία ούτε ολιγαρχία αλλά κάτι μεταβατικό μεταξύ των δυο· αν έχεις ολιγαρχία και υιοθετείς ως πολιτειακό θεσμό το δημοψήφισμα, τότε έχεις ολιγαρχία με νομοθετική ελευθερία, ενώ αν έχεις δημοκρατία με δημοψήφισμα, τότε έχεις δημοκρατία χωρίς νομοθετική ισότητα. Και τα δυο σχήματα είναι οξύμωρα όμως, αφού δεν υπάρχει ολιγαρχία με ελευθερία ούτε δημοκρατία χωρίς ισότητα και για αυτό, αν θέλουμε να θέτουμε ορθώς τα

πράγματα, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε διαφορετικούς όρους για να ονομάσουμε τέτοιου είδους πολιτεύματα.

Επομένως, η δύναμη του πολίτη της δημοκρατικής πολιτείας να προτείνει στην συνέλευση του λαού τους νόμους και τις αποφάσεις που θεωρεί ως τις πλέον συμφέρουσες για το καλό της πόλης και των πολιτών είναι πολυσήμαντη, καθώς σχετίζεται τόσο με την διασφάλιση της ελευθερίας και της ισότητας, όσο και με την ομαλή λειτουργία της πολιτείας και την έκφραση του κοινού συμφέροντος. Από την στιγμή που υιοθετείται η γραπτή νομοθεσία, ο ασφαλέστερος τρόπος να εξασφαλιστεί η έκφραση του κοινού συμφέροντος στην πολιτεία είναι η λειτουργία της θέσπισης και μεταβολής των νόμων να αποδοθεί στον φυσικό της φορέα, δηλαδή το σύνολο της πολιτικής κοινωνίας. Ωστόσο, για να αποδοθεί ορθά η λειτουργία αυτή στους νόμιμους κατόχους της θα πρέπει οι πολίτες, εκτός από την δύναμη να καταθέτουν προτάσεις, να έχουν και την εξουσία να αποφασίζουν αν θα τις αποδεχτούν ή όχι.

3. Οι νόμοι να παρουσιάζονται ενώπιον του δήμου για έγκριση

Η δύναμη του Αθηναίου πολίτη να προτείνει τους νόμους της πολιτείας του, δεν θα είχε αντίκρισμα αν δεν ίσχυε και η άλλη σπουδαία προϋπόθεση για την θέσπιση και μεταβολή των νόμων· η ψήφισή τους από την εκκλησία του δήμου, την συνέλευση δηλαδή των πολιτών. Από την στιγμή που η πολιτεία μεταχειρίζεται αποκλειστικά την γραπτή νομοθεσία, το πρώτο βήμα για την λειτουργία του κοινού συμφέροντος είναι να εκφραστεί μέσα από τον νόμο που προτείνουν και επικυρώνουν οι πολίτες. Για τον λόγο αυτόν όλες οι προτάσεις νόμων, μετά την κατάλληλη εξέταση, πρέπει να παρουσιάζονται ενώπιον των πολιτών στην εκκλησία του δήμου και εκεί να εγκρίνονται ή να απορρίπτονται· αυτήν ακριβώς την πληροφορία μας δίνει ο Δημοσθένης λέγοντας ότι «ὁ Σόλων τοὺς νόμους ὡς καλῶς

κελεύει τιθέναι, πρῶτον μὲν παρ' ὑμῖν, ἐν τοῖς ὁμομοκόσιν, παρ' οἷσπερ καὶ τᾶλλα κυροῦται»³⁴.

Ἡ χρήση αποκλειστικά γραπτῶν νόμων, ἡ κατάθεση νομοσχεδίων ἀπὸ τον κάθε πολίτη καὶ ἡ ψήφισή τους ἀπὸ το σύνολο των πολιτῶν ολοκληρώνουν τὴν πρώτη τριάδα των προϋποθέσεων με τις οποίες εξασφαλίζεται σὴν Ἀθηναϊκὴ πολιτεία ὅτι οἱ νόμοι εκφράζουν το κοινό συμφέρον. Ἡ ἐπόμενη προϋπόθεση που θα μας απασχολήσει συνδέεται με τὴν ετεροχρονισμένη κατάθεση καὶ ψήφιση των νόμων καὶ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ἀς τὴν δούμε.

4. Οἱ νόμοι να ψηφίζονται κατόπιν ελεύθερου στοχασμοῦ των πολιτῶν

Ὅπως θα διαπιστώσει κι ο αναγνώστης σε αυτό το ἔργο, ἡ σοφία ἡ οποία περικλείεται σὴν αθηναϊκὴ νομοθεσία εἶναι κάτι το πραγματικά αξιοθαύμαστο που δεν παύει να γοητεύει καὶ να διδάσκει τον ἄνθρωπο ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ τόσες χιλιάδες χρόνια. Ἐνα εντυπωσιακὸ χαρακτηριστικὸ που διαπερνά το αθηναϊκὸ δίκαιο εἶναι ο τρόπος με τον οποίο οἱ Ἀθηναῖοι διδάσκονταν ἀπὸ τις ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ μέσα ἀπὸ τις κατάλληλες νομοθετικὲς ρυθμίσεις ἐπεδίωκαν καὶ συχνά κατάφεραν να αντιστρέψουν τις ἀδυναμίες αυτές σε ὄφελος για τὴν κοινότητα. Το ἀκόλουθο παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ που θέλω να πω.

Ἡ ιστορικὴ ἔρευνα θα οδηγήσει τον Θουκυδίδη στο τέλος του 5ου αἰῶνα π.Χ. στο συμπέρασμα ὅτι οἱ ἄνθρωποι τείνουν να λαμβάνουν λάθος αποφάσεις για τα κοινά ὅταν βιάζονται κι ὅταν παρακινούνται ἀπὸ κατώτερα συναισθήματα ὅπως ἡ οργή· «νομίζω δὲ δύο τὰ ἐναντιώτατα εὐβουλία εἶναι, τάχος τε καὶ ὀργήν, ὧν τὸ μὲν μετὰ ἀνοίας φιλεῖ γίνεσθαι, τὸ δὲ μετὰ ἀπαιδευσίας καὶ βραχύτητος γνώμης»³⁵. Ἡ αθηναϊκὴ πολιτεία, ὠστόσο, εἶχε αξιοποιήσει πρὸς ὄφελός της αὐτὴν τὴν γνώση πολὺ πρὶν τὴν εποχὴ που ἔζησε ο Ἀθηναῖος ιστορικὸς. Περίπου

³⁴ Δημοσθένης, πρὸς Λεπτίνην 93

³⁵ Θουκυδίδης, Ἱστορίαι Γ 42

διακόσια χρόνια πριν την συγγραφή της ιστορίας του Πελοποννησιακού πολέμου, ο σπουδαίος Αθηναίος σοφός και νομοθέτης Σόλων, γνωρίζοντας ότι αυτές οι αδυναμίες ευνοούν την λήψη κακών αποφάσεων προέβη σε μια ρύθμιση που απέβλεπε στο να καταλαγιάζουν τα πάθη των πολιτών προτού λάβουν αποφάσεις για τα κοινά και να ευνοηθεί έτσι η θέσπιση νόμων και η λήψη αποφάσεων με γνώμονα το κοινό συμφέρον.

Όπως γνωρίζουμε, στην δημοκρατική Αθήνα οι νόμοι προτεινόνταν από όποιον πολίτη το επιθυμούσε και ετίθετο στην κρίση του συνόλου των πολιτών, οι οποίοι τις ενέκριναν ή τις απέρριπταν. Το χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε, μεταξύ της κατάθεσης μιας πρότασης νόμου ή ψηφίσματος από έναν πολίτη και της τελικής του ψήφισης δια επιχειροτονίας³⁶ στην εκκλησία του δήμου, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν καλύτερη κρίση των πολιτών την στιγμή της ψηφοφορίας. Ο κάθε πολίτης είναι απαραίτητο να ακούσει το περιεχόμενο της νομοθετικής πρότασης να εκφωνείται δημόσια στην συνέλευση και κατόπιν να έχει την δυνατότητα να την διαβάσει οπότε θέλει σε δημόσιο χώρο όπου θα βρίσκεται εκτεθειμένη, μέχρι να έρθει η ώρα της τελικής απόφασης. Με αυτόν τον τρόπο, στο κενό αυτό διάστημα που μεσολαβούσε, ο πολίτης είχε τον χρόνο να σκεφτεί ήρεμα και χωρίς πίεση αν ο προτεινόμενος νόμος είναι δίκαιος και συμφέρων και να αποφασίσει κατόπιν ωρίμου σκέψεως αν τελικά θα τον εγκρίνει ή όχι. Σχετικά με αυτήν την ρύθμιση μας πληροφορεί ο Δημοσθένης, ο οποίος λέει ότι ο Σόλων τους νόμους «ἐπέταξεν ἐκθεῖναι πρόσθε τῶν ἐπωνύμων καὶ τῶ γραμματεῖ παραδοῦναι, τοῦτον δ' ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀναγινώσκειν, ἴν' ἕκαστος ὑμῶν ἀκούσας πολλάκις καὶ κατὰ σχολὴν σκεψάμενος, ἂν ἦ καὶ δίκαια καὶ συμφέροντα, ταῦτα νομοθετῆ»³⁷. Επιπλέον, το κενό αυτό επιτρέπει στους πολίτες, αφού εξετάσουν εξονυχιστικά τον προτεινόμενο νόμο στον ελεύθερο χρόνο τους, να επιστημάνουν στην συνέλευση οτιδήποτε ασύμφορο θεωρήσουν ότι ενέχει μια πιθανή υπερψήφιση του νομοσχεδίου. Κι εδώ ο Δημοσθένης είναι

³⁶ Μέθοδος ψηφοφορίας με ανάταση των χειρών

³⁷ Δημοσθένης, προς Λεπτίνην 94

σαφής για αυτό· «Ἐν δὲ τῷ μεταξύ χρόνῳ τούτῳ προσέταξαν τοῖς βουλομένοις εἰσφέρειν ἐκτιθέναι τοὺς νόμους πρόσθεν τῶν ἐπωνύμων, ἵν' ὁ βουλόμενος σκέψηται, κἄν ἀσύμφορον ὑμῖν κατίδη τι, φράση καὶ κατὰ σχολὴν ἀντείπῃ»³⁸.

Βλέπουμε λοιπόν πως η νομοθετική αυτή ρύθμιση έχει ως στόχο, αρχικά να αποφεύγονται οι βιαστικές και εν βρασμῷ αποφάσεις και στην συνέχεια να ακούγονται στην συνέλευση οι πιθανές ενστάσεις, ὥστε ἔτσι να αυξάνονται οι πιθανότητες η τελική κρίση του λαοῦ να εἶναι προς ὄφελος της πόλης και των πολιτῶν. Διότι, για την αθηναϊκή πολιτεία, ο στόχος κατὰ την θέσπιση των νόμων εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα να εξασφαλίζεται ὅτι αυτοὶ θα εκφράζουν το κοινό συμφέρον. Με αυτήν την ρύθμιση λοιπόν, η πολιτεία δίνει ἓνα επιπλέον βοήθημα στους πολίτες ὥστε να παίρνουν τις σωστές αποφάσεις στις συνελεύσεις και να μην πέφτουν εύκολα θύματα των δημαγωγῶν.

5. Οι νόμοι να ορίζουν ὅσα εἶναι καλά και συμφέροντα για τον δῆμο

Μέχρι ἐδῶ εἶδαμε τους κανόνες που ἔπρεπε να διέπουν την θέσπιση των νόμων. Εἶδαμε διαδοχικά ὅτι ἀπὸ την στιγμή που καθιερώθηκε η γραπτή νομοθεσία ὡς ἀντίδοτο στην αυθαιρεσία των ἀρχόντων, οι νόμοι εισηγούνταν και ψηφίζονταν ἀπὸ τους πολίτες, ἐνῶ το χρονικό κενό που μεσολαβούσε μεταξύ της εισηγησης και της τελικής ψήφισής τους, χρησίμευε για να βοηθᾶ τους πολίτες στην καλύτερη δυνατή λήψη των αποφάσεων. Ὅμως δεν ἀρκούσε μόνο η ρύθμιση της νομοθετικής διαδικασίας για να εξασφαλιστεῖ ὅτι οι νέοι νόμοι θα ἦταν σύμφωνοι με το κοινό συμφέρον. Ἐπρεπε επιπλέον να ρυθμιστεῖ και το περιεχόμενό τους ἀλλὰ και το εὔρος της ἰσχύος τους.

Ὅσον ἀφορᾶ το περιεχόμενο των νόμων ἦταν σαφές στο Ἀττικό δίκαιο ὅτι ο σκοπός της νομοθεσίας εἶναι η θέσπιση καλῶν και συμφερόντων νόμων για την πόλη και τους πολίτες. Αυτό τονίζει ο Αισχίνης στον λόγο του κατὰ του Τιμάρχου

³⁸ Δημοσθένης κατὰ Τιμοκράτους 25

λέγοντας πως «ὅταν μὲν νομοθετῶμεν, τοῦθ' ἡμᾶς σκοπεῖν, ὅπως καλῶς ἔχοντας καὶ συμφέροντας νόμους τῇ πολιτεία θησόμεθα»³⁹. Μάλιστα, ὅπως μας παραδίδει ο Δημοσθένης, απαγορευόταν η θέσπιση νόμου που δεν ἴσχυε για ὅλους τους πολίτες και δεν ἦταν καλός και φιλικός προς τον δήμο· «Οὐκ ἔξ νόμον ἀλλ' ἢ τὸν αὐτὸν τιθέναι κατὰ τῶν πολιτῶν πάντων, καλῶς καὶ δημοτικῶς λέγων»⁴⁰. Η νομοθετική αυτή ρήτρα στο Αττικό δίκαιο επιβεβαιώνεται κι από το γεγονός ότι ἕνα από τα βαρύτερα αδικήματα δημοσίου δικαίου το οποίο τιμωρούσαν αυστηρά ἦταν η θέσπιση νόμου ἐνάντια στο κοινό συμφέρον, ὅπως θα δούμε και σε ἐπόμενο κεφάλαιο.

Αυτό αν μη τι ἄλλο μας δείχνει ὅτι οἱ Αθηναῖοι σε καμμία περίπτωση δεν ἄφηναν στην τύχη το περιεχόμενο των νόμων τους. Γνώριζαν ὅτι εφόσον η ζωή της πόλης καθορίζεται από την ποιότητα των νόμων της, ἔτσι και το περιεχόμενό τους ὀφείλε να εἶναι της ἀνώτερης δυνατῆς ποιότητας προκειμένου να απολαύσουν και μια ζωή ἀντίστοιχης ποιότητας.

³⁹ Αισχίνης, κατὰ Τιμάρχου 6

⁴⁰ Δημοσθένης κατὰ Τιμοκράτους 59